

SARIKAMIŞ HAREKÂTI ESNASINDA CEPHEDE YAŞANANLAR VE ANADOLU'YA ETKİLERİ¹

Hümmet KANAL*

Öz

Sarıkaş Harekâtı, yapış zamanı ve askeri taktik yönleriyle 1. Dünya Savaşı'nın en çok tartışılan taarruzlarından birisidir. Bu çalışmada, 22 Aralık 1914 ile 05 Ocak 1915 tarihleri arasında Enver Paşa ve ekibinin gerçekleştirdiği Sarıkaş Harekâtı'nın Anadolu'ya etkileri ve cephede askerlerin yaşadığı ilginç vakalar ilmi bir disiplin içerisinde analiz edilmiştir. Sarıkaş taarruzuna katılmış olan komutanlar, erler ve doktorların anıları bu konuda zengin bir literatür oluşturmaktadır. Yer yer Osmanlı arşiv belgelerinden de yararlandığımız bu çalışmanın büyük çoğunluğunu bu anılar oluşturmaktadır. Anılarda rastladığımız cephede yaşanan ilginç olayların orijinalliğini bozmadan metin içerisine aynen aktarmanın daha etkili olacağı kanaati ile çalışmayı tamamladık.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Rusya,Erzurum, Sarıkaş, Hastane, Tifüs, Kar, Asker.

Abstract

The Livings on the front and their effects to Anatolia during the Sarıkaş operation

Sarıkaş operation was one of the most discussed attack in the World War I, as planned time and military strateji techniques. In this study, the effects of Sarıkaş operation, planned by Enver Pasha and his team between 22th December of 1914 and 5th January 1915, and interesting events experienced by the soldiers in the fronts have been analyzed. The memories of commanders, soldiers and doctors, taking part in Sarıkaş operation, generate a diverse literature in this subject. Memories generate the majority of this study that we benefit partly from Ottoman archive documents. We completed the study with the opinion that quoting the

* Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi, hkanal51@hotmail.com

¹ Bu makalenin önemli bir kısmı 27-29 Eylül 2014 tarihinde Erzurum Valiliği, Atatürk Araştırma Merkezi ve Atatürk Üniversitesi işbirliği ile düzenlenen "100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı'nda Kafkas (Doğu) Cephesi Uluslararası Sempozyumu" nda bildiri olarak sunulmuştur.

interesting events that we encountered in memories and lived in the fronts, to the text without breaking originality.

Keywords: *OttomanState, Russia, Erzurum, Sarıkamış, Hospital, Typhus, Snow, Soldier.*

Giriş

19. yüzyılda başlayan devletlerarası bloklaşma, 20. yüzyıl başlarına gelindiğinde büyük savaşın habercisi gibiydi. 1882 yılında Almanya - İtalya ve Avusturya Macaristan devletleri arasındaki “üçlü ittifak” ile 1905 yılında İngiltere ve Fransa’nın kurduğu “üçlü itilaf” grupları bu durumu kanıtlayan gelişmelerdi. Devletlerarası silahlanma, hammadde ve sömürge arayışı dünya üzerinde geniş bir coğrafyaya yayılmış olan Osmanlı Devleti’ni tehdit etmekteydi. Bu dönemde İngiltere, Fransa ve Almanya ile Osmanlı Devleti’nin ilişkileri gerek siyasi, gerek ekonomik yönden tecrit edilemeyecek durumdaydı. Nitekim Osmanlı askeri kurumları, ıslah maksadıyla adı geçen devletlere açık hale gelmişti. Donanması Amiral Limpus başkanlığındaki İngiliz bahriyesine², kara ordusu Liman Von Sanders başkanlığındaki Alman heyetine, jandarma gücü ise General Baumann başkanlığındaki Fransız heyetlerine geniş yetkilerle teslim edilmişti (Sanders, 2011: 23). 1914’te Büyük Savaş başladığında Osmanlı ülkesinde durum iç açıcı değildi. II. Meşrutiyet’in ilanının getirdiği sevinç gösterileri ve İmparatorlukta yaşayan azınlıkların devlete olan bağlılıkları kısa sürmüştü. Büyük güçlerin ve onların desteklediği azınlıkların faaliyetlerine içerideki siyasi bunalım eklenince Osmanlı Devleti’nin bu savaşın kenarında kalması zor gözüküyordu. Bu cümleden olarak Osmanlı Devleti ittifak arayışlarına girişmiş³ ve ilk olarak İngiltere’ye sonra

² İngiliz bahriyesinin Osmanlı denizlerindeki etkinliği Çanakkale Cephesi’nde açık olarak gözükmektedir. Çanakkale Cephesi’nde İngilizler birçok savaş hukuku ihlali yapmışlar ve bu ihlallerin bölgeyi bilmediklerinden kaynaklandığını söylemişlerdi. Buna karşılık Enver Paşa, Osmanlı donanmasını ıslah için birçok İngiliz subayının bu dönemde Osmanlı bahriyesinde görev yaptığını, dolayısıyla İngiliz subayların Gelibolu yarımadasını iyi bildiklerini söylemişti. Ayrıntılı bilgi için bkz. (BOA. HR. SYS, 2412/11).

³ Osmanlı Devleti bu dönemde İngiltere, Fransa ve Rusya’ya da ittifak tekliflerinde bulunmuş ancak bu devletler ittifaka yanaşmamışlardır. Osmanlı Devleti’nin ittifak arayışları şöyle gelişmişti; “Maliye Nazırı Cahit Bey tarafından Ekim 1911 ‘de İngiltere Bahriye bakanı Winston Churchill’e yapılan ittifak teklifini Churchill, Dışişleri Bakanı Grey’e danıştıktan sonra “şimdilik yeni siyasi bağlar altına giremeyiz” diyerek reddetmiştir. İttifak için 1913 yılında Bulgaristan ile görüşülmüş netice alınamamıştır. Bunda Bulgarların Almanya’yı ittifaka dâhil etmek istemeleri ve Makedonya’da geniş topraklar istemeleri etkili olmuştur. Temmuz 1914’de Osmanlı Bahriye Nazırı Cemal Paşa tarafından Fransa ile temasa geçilmiş ancak Fransa Hükümeti: “Rusya razı olmadıkça bu

Fransa'ya ittifak teklifinde bulunmuş, bu devletlerden olumsuz cevabı alınca da, Almanya ile 2 Ağustos 1914'te ittifak antlaşması imzalamıştır.

Savaş içerisinde bu ittifakın Osmanlı'ya faturası ağır oldu. Plana göre Osmanlı, Süveyş'te İngilizleri, Kafkasya'da Rusları üzerine çekerek müttefiklerinin batı cephesindeki yüklerini hafifletecekti. 1. Dünya Savaşı'nın başlaması ile birlikte seferberlik ilan eden Osmanlı Devleti bu dönemde askeri ve ekonomik açıdan bu planı gerçekleştirecek güçten yoksundu. Zira ülkenin yol durumu, nakliye imkânları, sağlık şartları ve halkın ekonomik durumu iyi değildi. Sarıkamış Harekâtı'nda açık bir şekilde ortaya çıkan bu olumsuzluklar devleti zor durumda bırakmıştı. Doğu Cephesi ikmal yollarına bağlanan Ulukışla istasyonu Erzurum'a yaklaşık 1000 km mesafedeydi. Silahaltına alınan askerler Ulukışla'ya kadar trenle, oradan yaya olarak iki üç ay yürüyerek cepheye ulaşabiliyorlardı⁴. İstanbul'dan Trabzon'a Karadeniz üzerinden yapılacak deniz yolu sevkiyatı ise, Rusların Karadeniz'deki hâkimiyeti nedeniyle küçük limanlar arasında gizlice yapılabilirdi. Ordunun ihtiyacı olan lojistik desteği sağlayacak nakliye imkânları da yeterli değildi. Menziller arasındaki taşımacılığı yapacak hayvan sayısının azlığı nedeniyle silahaltına alınan askerler malzeme taşıma görevini üstlenmişti. Asker hem malzeme taşıyacak hem de savaşıyordu⁵. Seferberlikle birlikte Anadolu'yu baştanbaşa istila eden salgın hastalıklar ise, ülke insanının etkilendiği bir başka olumsuzluktu. Birçok cephede savaşmak durumunda kalan Osmanlı, salgın hastalıklarla mücadelede tıbbi malzemeden ve koruyucu tedbir almaktan yoksundu. Devletin ve halkın ekonomik imkânları da, topyekûn bir savaşı uzun süre devam ettirebilecek durumda değildi. Zira savaşın başlarında Osmanlı maliyesi iflasın eşiğine gelmişti. Seferberlik kanunuyla her türlü işlenmiş hammaddeler ile yerli ve yabancı üretime el konulduğu halde biraz tarım ürününden başka bir şey elde edilememişti. Kanun zoruyla iki yıl boyunca her evden bir takım kışlık elbise toplamak için uğraşan Müdafaa-i Milliye Cemiyeti silah altındaki askerlerin yarısının ihtiyacını dahi karşılayamamıştı

ittifak gerçekleşmez" sözleriyle Fransa'nın bu konudaki tutumunun olumsuz olduğunu belli etmiştir. Neticede Avusturya'dan gelen teklifi olumlu karşılayan Osmanlı Devleti ittifaka katılmak üzere 22 Temmuz 1914 tarihinde Almanya'ya başvurmuştur. 27 Temmuz tarihinde İstanbul'da başlayan ittifak görüşmeleri 2 Ağustos'ta Osmanlı-Alman anlaşması ile sonuçlanmıştır." (Çolak, 2008: 22). Enver Paşa aynı gün İstanbul'daki Rus Ataşesi General Leontiyev ile de ittifak görüşmelerine başlamıştı. Bu durum vakit kazanmak için yapılan taktik olarak değerlendirilebilir (Kara, 1999: 383).

⁴ Bu konuda İ. Hakkı Sunata ayrıntılı bilgi vermektedir. Savaşa İstanbul Hukuk Fakültesi ikinci sınıf öğrencisi iken katılan İ. Hakkı Sunata anılarında Kafkas Cephesi'ne ulaşmak için Pozanti'ye kadar trenle geldiklerini oradan yürüyerek cepheye hareket ettiklerinden bahseder. Bkz. (Sunata, 2003: 243).

⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. (Balcı, 1999: 245; Ögün, 1999: 1-100).

(Balcı, 1999: 246). Sarıkamış Harekâtı'nı gerçekleştiren 3. Ordu'nun durumunu Enver Paşa'nın Erzurum'a geldikten sonra neşrettiği beyanname gözler önüne sermektedir; *"Askerler! Hepinizi ziyaret ettim. Ayağınızda çarığının, sırtınızda paltonuzun olmadığını da gördüm. Lakin karşınızdaki düşman, sizden korkuyor. Yakın zamanda taarruz ederek Kafkasya'ya gireceğiz. Siz orada her türlü nân-ü nimete kavuşacaksınız. Âlem-i İslam'ın bütün ümidi, sizin son bir himmetinize bakıyor."* (Aksun, 2005: 196). Yine harekâta katılan komutanlardan Yarbay Aziz Samih'in beyanları da ordunun durumunu göstermesi açısından ilgi çekicidir; *"17 Teşrin-i evvelde Erzurum'a geldim. Ordu kumandanı Hasan İzzet Paşa'ya giderek süvari alaylarının halini, teçhizatını, harp kıymetlerini izah ettim. Ordu kumandanı dediler ki: Balkan muharebesinde ordu mükemmel giyinmiş ve teçhiz edilmişti. Mağlup olduk. Bu defa da teçhizatsız harp edelim."* (Aziz Samih, 1934: 4).

22 Aralık 1914'te başlayan Sarıkamış Harekâtı'nın kaderini Kasım 1914'te yapılan Köprüköy ve Azap Muharebeleri belirlemiştir⁶. Zira Erzurum merkezli 3. Ordu, Köprüköy ve Azap Muharebeleri'nde Ruslara karşı başarılı mücadeleler yaparak sınırdan⁷ içeri girmişlerdi. Bu dönemde Ruslar Sarıkamış'ta büyük askeri güç buldurmuyorlardı. Eğer 3. Ordu Komutanı Hasan İzzet Paşa Kasım ayında Köprüköy ve Azap Muharebeleri'ni kazandıktan sonra harekâta devam etseydi Sarıkamış'ı alması kuvvetle muhtemeldi. Böylece Aralık ayında gerçekleşecek olan Sarıkamış taarruzuna gerek kalmayabilirdi⁸. Ancak Hasan İzzet Paşa sınırdan içeri girmesine rağmen orduyu Erzurum'a çekerek savunma taktiği uygulama yoluna gitmişti (Özata, 2009: 80). 3. Orduya bağlı 11. Kolordu Komutanı Galip Paşa anılarında bu durumu şöyle nakleder:

⁶ 1. Dünya Savaşı'nda Doğu (Kafkas) Cephesi muharebeleri, Rusların 1 Kasım 1914'te saldırısı ile başlamış ve Sarıkamış harekâtı öncesi Köprüköy ve Azap Muharebeleri'nde Ruslara karşı başarılı mücadeleler verilmiştir. Bu savaşlar ve Sarıkamış Harekâtı hakkında daha detaylı bilgi için bkz. (Balcı, 1999: 1-150; Genel Kurmay Başkanlığı, Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3'ncü Ordu Harekâtı I, 1993: 122-323; Balkan, 1939: 91-93; Özdemir, 2003: 1-100; Guze, 1931: 20-34; İlden, 2003:1-80; Baytun, 2007: 1-70).

⁷ 1877-78 Osmanlı-Rus Harbinde Kars-Ardahan-Batum kaybedilmiş ve bu topraklar 40 yıl Rus işgalinde kalmıştır. Bkz. (Armaoğlu, 1997: 527).

⁸ Harekâta katılan komutanlardan Şerif İlden bu konuda çok nettir; *"...Ordu Köprüköy Savaşı'nı elindeki tüm kuvvetleriyle vermiş olsaydı zayıf ve uydurma Rus Kolordusu 'nu sol yandan sararak Aras'a atmak ve yok etmek pek mümkündü. Eğer Rus Kolordusu, Köprüköy Savaşı'nda çökertilmiş olsaydı bize çok pahalıya mal olan iki büyük felakete ortam kalmazdı. Bu felaketlerden birincisi, bir sürü kanlı cephe hücumlarıyla ordumuzu sonsuz özverilere iten Azap savaşları, ikinci ve en belalı Enver Paşa'nın ve Hafız Hakkı Bey'in 3. Ordu'nun başına koşmalarıdır."* bkz. (İlden,2003: 87-88).

“ Hasan İzzet Paşa, Erzurum istihkâmlarına çekilip düşmanı oraya çekmek ve kati muharebeyi müstahkem hatların önünde vermek istiyordu. Hasan İzzet Paşa ile aramızda eski bir dostluk vardı. Bu dostluktan cesaret alarak ordu kumandanıma şöyle bir ricada bulundum; Düşman henüz zayıftır. Ve tereddüt içindedir. Bu vaziyetten istifade etmeliyiz! Taarruza devam edelim Paşam. Bu ricamı dinlemek istemedi” (Güngör, 1937: 62).

Galip Paşa ordunun geri çekilmesi sırasında Hasankale halkının, ordunun geri çekilmesine karşı çıktığından da bahseder:

“ Birinci ricat esnasında, Hasankale ahali benim yolumu kestiler: “Paşa nereye kaçılıyorsunuz! Evlatlarımızı ancak bugün için sizin emriniz altına verdik, hep birlikte ölünüz yahut biz evvela hicret edelim. Harp etmeden bizi düşman çizmeleri altında bırakmak reva mıdır? Çoluk çocuğumuzla askerinin önüne geçeceğiz. Size bir adım geri atırmayacağız!” (Güngör, 1937: 62).

Enver Paşa, ordunun geri çekilmesi olayına çok kızmış, Hasan İzzet Paşa'nın ordunun kış taarruzuna hazır olmadığını, savunmada kalarak her türlü hazırlık yapıldıktan sonra ilkbaharda harekete geçilmesi görüşünü⁹ beyan etmesi üzerine Enver Paşa hiddetlenerek “ *Hocam olmasaydın seni idam ettirirdim.*” Demişti (Özata, 2009: 80). Daha sonra Hasan İzzet Paşa 3. Ordu Komutanlığı'ndan istifa edecek ve İstanbul'dan cepheye gelen Enver Paşa 3. Ordu komutanlığını kendisi devralacak ve Sarıkamış Harekâtı gerçekleşmiş olacaktı. Enver Paşa'nın Aralık ayında gerçekleştireceği harekâta cephedeki birçok komutanın olumsuz görüş bildirdiğini görmekteyiz. Harekâta katılan komutanlardan Aziz Samih İlder, Ordu Komutanı Hasan İzzet Paşa'nın taarruz mesuliyetini üzerine alamayacağından dolayı istifa ettiğini yazmaktadır; “ *Hasan İzzet Paşa 4-5*

⁹ Ordunun neden ilkbaharda değil de kışın taarruz ettiği meselesi, tarihçiler arasında tartışılan konularda birisi olagelmıştır. Bu konuda harekâta 10. Kolordu Komutanı olarak katılan Hafız Hakkı Paşa bir Alman atasözü ile şöyle karşılık verir; “ *Hamursuza yetişememekten korktuk!*” 11. Kolordu Komutanı Galip Paşa'ya göre bu sözün anlamı, bu savaş uzun sürmeyecek ve muhtemelen ilkbaharda sona erecektir. Eli boş çıkmamak için harbe iştirake mecbur olduğumuzu anlatmak istiyordu. Ayrıntılı bilgi için bkz. (Güngör, 1937: 67), ayrıca 34. Fırka Kumandanı Aziz Samih Bey ile Hafız Hakkı Paşa arasında geçen konuşma bu görüşü teyit etmektedir; “... *Kışı oluşumuz yerde geçirip, ilkbaharda taarruz etmenin gerektiğini anlattım. Hafız Hakkı Dedi ki: İlkbaharda barış olma ihtimali vardır. Böyle olursa barış masasına hangi başarımla ve işimizle oturacağız. Onun için ne olursa olsun bir taarruz yapmalıyız.*” bkz. (Aziz Samih, 1934: 9).

Kânunuevvel gecesi kendisi bir telgraf name yazmış... Bu telgraf namede taarruz mesuliyetini kabul etmeyeceğini bildirmiştir. Bunu alan Enver Paşa da kendi tertip ettiği taarruz planını kendisi tatbik mecburiyetinde kalarak kumandayı deruhte ettiği hakkındaki emri vermiştir.” (Aziz Samih, 1934: 40-41).

11. Kolordu Komutanı Galip Paşa ise,

“ Enver Paşa Köprüköyü’ne geldi... Alman Bronsart Paşa da yanında idi... Paşam, dedim, yol yok. Kar fazla. İklim arızalı. Muharebe vasıtasından mahrumuz. Askerin işesi yolunda değil. Hele giyim hiç yok. Menzil işlemiyor! Bu şartlar altında yapılacak taarruzdan, şimdilik bir fayda beklenemez. Harekâtın yaza tehiri fikrimce münasip olurdu.” Demektedir (Güngör, 1937: 64).

9. Kolordu’ya bağlı komutanlardan Şerif Bey de anılarında harekâtın yapıldığı zamanının yanlış olduğunu belirterek Enver Paşa’yı eleştirmiştir (Şerif Bey,1998: 197). Fevzi Çakmak ise taarruz sırasında (26 Aralık 1914) 9. Kolordu’nun Rusları geri püskürttüğünü ancak taarruza devam etmeyip diğer birliklerin gelmesini beklemenin hata olduğunu belirterek “*Eğer harekât sırasında uzun yürüyüşler yapılmayıp da ordumuz kısa yollar çizerek üç gün önce düşman üzerine atılsaydı sonuç daha başarılı olurdu.*” demektedir. Türkler ve Rusların görüşlerini karşılaştırarak harekâtı değerlendiren Fevzi Çakmak: Sarıkamış’ı yazan arkadaşlar 9. Kolordu komutanı Kurmay Başkanı Şerif (Köprülü) ve Albay Aziz Samih (İlter); “*Enver Paşa’nın askeri merhametsizce ileri sürdüğünü*” söylüyorlar. Hâlbuki Ruslar da tersine “*Eğer Türkler durmayıp saldırsaydılar, takviye kuvvetleri gelmeden çekilmemize sebep olurlardı.*” Felix Guze¹⁰ dahi hatıralarında : “*26 Aralık 1914 günü Sarıkamış alınabilseydi, ertesi gün Ruslar geri alamazdı.*” (Çakmak, 2011: 80).

O yıllardan bu güne Sarıkamış Harekâtı, belki de Türk Tarihi’nin askeri taktik ve siyasi yönlerinin en çok tartışıldığı savaşlardan biridir. Harekâtın askeri ve siyasi yönünün tartışıldığı son zamanlarda cephede yaşananların daha da önem arz ettiği kanaatindeyiz. 22 Aralık 1914 ile 05 Ocak 1915

¹⁰ Felix Guze, Osmanlı kara ordusunu islah ve teşkilatlandırmak için 1913’ te General Otto Liman Von Sanders başkanlığında Türkiye’ye gelen heyet içinde yer alan Alman subaylarından birisidir. Aynı zamanda Guze, Sarıkamış Harekâtını gerçekleştiren 3. Ordu’nun Kurmay Başkanlığı ve Kurmay Başkan Yardımcılığı görevlerinde de bulunmuştur. Bu dönemde Alman subaylar Osmanlı Genelkurmayı’nda ve Osmanlı Ordusunun çeşitli kademelerinde etkili görevlere getirildi (Kılıç, 2002: 55-58; Erickson, 2011: 79; Balcı, 1999: 120).

arasında gerçekleştirilen Sarıkamış Harekâtı esnasında ilginç olaylar yaşanmıştır. Savaşa katılan komutanların ve erlerin yayımlanmış anıları ile savaş bölgesinden merkeze gönderilen şifreli telgraflara bu vakaların yansıdığı görülmektedir. Cephede yaşananların Anadolu'yu etkilemesi olayı, meselenin bir başka yönüydü. Zira tifüs hastalığına yakalanmış birçok askerin firar ederek memleketlerine dönmesi bu hastalığın Anadolu sathına yayılmasında önemli etkenlerden birisi olmuştur.

1. Harekâtın Anadolu'yu Etkileyen Yönleri

1. Dünya Savaşı'nda, Osmanlı Ordusu'nu ve Anadolu halkını etkileyen faciyanın en büyüğü hiç şüphesiz tifüs salgınlarıdır¹¹. 2 Ağustos 1914'te seferberliğin ilanı ile birlikte askerler aracılığıyla halk arasında yayılan tifüs, çoğunlukla ölümlere neden olmaktadır. Bu dönemde İstanbul başta olmak üzere bütün Anadolu salgın hastalıkların istilası altındaydı (Balcı, 1999: 70). Dr. Bentmann 1923 yılında tifüs salgınını “ *Güçlü, bütün ülkeyi kasıp kavuran ve ilk olarak 1915 Ocak ayında Kafkasya'daki 3. Ordu yıkıntılarının arasında doğan bir çöl yangını*” olarak tarif eder (Özdemir, 2010: 200). Tifüs hastalığının kaynağı bitlerdi. Sarıkamış Harekâtı'nda günlerce sıcak bir ortam görmemiş olan askerler, banyo yapamadıklarından ve elbiselerini temizleyemediklerinden dolayı bitlenmişlerdi. Bir köy odası bulduklarında vücutlarındaki bitleri öldürüyorlar ve bu da tifüs hastalığına neden oluyordu. Yedek Subay Faik Tonguç bit belasından şöyle bahseder:

“ Her tarafımızı saran haşerat ayıklamakla bitmiyordu. Dolaklarımızın¹² içinde taşıdığım kaşığı sapını ateşte kızdırarak, elbisenin dikiş yerlerine sıvaşmış olan yumurtaları yok etmeye çalışıyordum... Üç aydır çamaşır değiştirmemişim. Birkaç defa çamaşırımı suda ıslatarak kar üstünde bırakmışım. Maksadım, elbiselerimdeki haşeratın donmasını sağlamak, geçici de olsa bunlardan kurtulmaktı. Yumurtalar vücut sıcaklığı ile canlanmaya başlayınca, şiddetli hortumlar faaliyete geçiyor, canımızı yakıyorlardı. Bit belasından yüksek rütbeli subaylar¹³ bile kurtulamıyorlardı” (Tonguç, 1999: 48).

¹¹ 3. Ordu'da tifüs salgınları hakkında hazırlanmış doktora tezi ayrıntılı bilgiler içermektedir bkz. (Karatepe, 1999: 1-87).

¹² Dolak: Ayağa tozluk yerine doladıkları çuha veya abadan kuşak gibi uzun kumaş parçası (Sami, 1317: 906).

¹³ Büyük Savaş'ta birçok üst rütbeli subay tifüsten vefat etmiştir. Sarıkamış taarruzunda 10. Kolordu Komutanı olan Hafız Hakkı Paşa'da tifüsten ölmüştür. Bkz. (Çakmak, 2011: 106; Aziz Samih, 1934: 35). Yine 1. Dünya Savaşı'nda Türk Ordusu'nda görev yapan ünlü

Askeri ve halkı kırıp geçiren tifüs salgınının önlenmesi için her şeyden önce bitlerin yok edilmesi gerekiyordu. Elbise ve eşyaları temizleyecek tıbbi malzemenin yetersizliği doktorları çareler aramaya itmiştir. Türk doktorlar kendi keşfettikleri makinelerle tifüsü önlemeye çalışıyorlardı. Önceleri ekmek fırınlarında asker elbiseleri ısıtılarak bittin temizlenirken daha sonra buğu kazanı keşfedildi. Seyyar kazanlar üstüne yerleştirilen kaplar içerisindeki elbiselere yüksek ısıda buhar uygulanarak bitler temizlenmeye başlandı (Balcı, 1999: 80).

Sarıkamış harekâtı sadece cephede yaşananları ile kalmamış, savaş sırası ve savaş sonrasında cereyan eden tifüs salgını ve harekâttan aylar sonra bile ölümlerin gömülememesinden doğan salgın hastalıklar savaşın Anadolu'yu etkileyen önemli bir yönüydü. Savaşa yedek subay olarak katılan Faik Tonguç'un şu sözleri bu gerçeği gözler önüne sermektedir:

“ (...) Gerek İd'de (Narman) ve gerek Aha köyündeki ölü bolluğu, Erzincan'dan sonra yol kenarlarında gördüğümüz üç beş ölü kadar bile bizi etkilemez olmuştu. Erzurum'dan sonra sık sık karşılaştığımız, köy damlarında küme küme yatan, bir kısmı soyulmuş, bir donla bırakılmış Türk çocuklarının ölümlerine artık iyice alışmıştık. Bu ölümler kasabasında 4 gün kaldık... İçinde ceset bulunmayan bir dam altı bulamadık” (Tonguç, 1999: 33).

Kemal Özbay ise, “ Türk Asker Hekimliği Tarihi ” eserinde bit salgınının Erzurum'daki etkisine dikkat çekmektedir: “... *Hastalıktan değil, bizzat bitlerin saldırısından ölenler olmuştu... Erzurum'da vilayet ileri gelenleri kasaba ve köylerde sağlık seferberliğine katılmış, öğrenciler hasta bakımında çalışmış, bunlardan birçoğu hastalanarak vefat etmişti.*” (Özbay, 1976: 133).

3. Ordu baştabibi Tevfik Sağlam ise, salgın hastalıkların Erzurum ovasında meydana getirdiği tahribata şöyle değinir:

“ (...) Filhakika bu uzun yürüyüş ve muharebeler esnasında birçok subay ve asker şehit oldu; birçoğu soğuktan öldü, birçoklarının el ve ayakları donarak sonradan öldüler veya malul kaldılar. Geri dönen asker son derece bitkin bir halde idi. Bunların çoğu en ufak bir tesir ile hastalandı ve öldü. Böyle bir vaziyette salgınların büyük bir yaygınlık ve şiddet kazanması pek tabii idi. Hastalar ve yaralılar etrafa dağılmış, birçok

Alman Goltz Paşa'da 19 Nisan 1916'da tifüsten vefat edenler arasındadır. Bkz. (Goltz Paşa, 1953: 35).

yerlere sığınmışlar ve birçokları da yollarda ölmüşlerdi. Bilhassa Pasinler ovasında, Tortum vadisinde, Erzurum ovasında köylere sığınan efrattan ölenler olmuş, hastalananlar böylece bakımsız bir halde kalmışlardı. Hasankale'de Pasinler ve Erzurum ovalarında birçok köyler hasta ve yaralılarla dolmuştu” (Sağlam, 1940: 6).

Sağlam, Niğde'den itibaren birçok yerlerde lekeli tifo vakalarına rastlandığından, bu hastalığın Erzincan'ı kasıp kavurduğundan da bahsetmektedir (Sağlam, 1940: 80).

Sarıkamış faciasının Trabzon'a ulaşan etkisini, Almanya'nın Trabzon Konsolosu Dr. Bergfeld'in 2 Mart 1915 tarihli raporu doğrulamaktadır: “*Şehrin bütün hastanelerinde ağır tifüs vakaları var. Salgın, felakete benzer bir yaygınlığa ulaştı. Hastanedeki 900 ila 1000 kadar askerde günlük ölüm oranı 30 ila 50 arasında.*” Kızılhaç doktorlarından Dr. Colley ve Dr. Zlocisti Erzincan'daki durumu 3 Mart 1915'te merkeze bildirmişlerdi: “*Bütün sağlık ve yeterli tıbbi müdahalelerin olmayışı, Türk askerlerinin saflarını Almanya şartlarına göre inanılmaz bir şekilde kırıp geçiriyor.*” (Sanders, 2011: 76-77).

O tarihlerde kalabalık ve zengin bir ticaret şehri olan Erzurum, adeta İran'ın transit merkeziydi. Aynı zamanda şehir, cephede yaralanan ve hastalanan askerlerin nakledildiği hastanelerin de merkezi konumundaydı. Harbin başlamasıyla birlikte cepheye gidip gelen askerler, hasta ve yaralıların şehri doldurmasıyla tifüs bir afet halini almıştı (Şakir, 1968: 41-42). Ticaret maksadıyla Erzurum güzergâhını kullanan tüccarların da salgın hastalıklardan nasibini aldığını ve gittikleri bölgelere salgını taşıdıkları kanaatindeyiz. O yıllarda Erzurum'da görevli Dr. Nazım Şakir tifüs salgınının başladığında şehirdeki durumu şöyle özetler:

“ (...) Harbin başlamasından bir hafta sonra hastanenin 300 yatağı da doldu. Berbat bir bakım ve tedavi örneği verdik. Otoklav¹⁴ olmadığından derhal ve bolca bitlendik. Şehirde harpten evvel de mevcut olan lekeli humma birden alevlendi ve bütün evlere ve hastanelere yayıldı. Harpten evvel köylerden şehre intikal eden bitlerle lekeli hummanın önlenmemesinin sebeplerinden biri bitlenmeyi önleyememek ve ikincisi hastalığın havadan intikal ettiği kanaati ile hekimlerin hastalarla yakından alakadar olmaktan çekinmeleri idi. (...) Tifüs

¹⁴ Otoklav: Her türlü âleti, eşyayı mikroptan arındırmak için kullanılan basınçlı buhar kabı. Basınçlı buhar ile sterilizasyon yönteminde otoklav denilen araçlar kullanılır (Karadağ, 2005: 78).

bir afet halini aldı. Yetişemiyorduk, o esnada, mektepten çıkan 1914'lü genç doktorlar Erzurum'a geldi. Bunlar çok genç, tecrübesiz olduklarından bizden evvel tifüse yakalandılar. İyi bakamıyorduk, vasıta ve eleman kâfi değildi. (...) Hastalık gayet vehim seyrediyor ve %70 ölümle sonuçlanıyordu. İyi bakılanlar bünyesi pek kuvvetli olanlar veyahut da zehri az virüsle hastalananlar kurtulabiliyordu. Nekahet devrine girip de kalp zaafından ölenlerin hali pek acı idi" (Şakir, 1968: 41-42).

Hikmet Özdemir, "Salgın Hastalıklardan Ölüm" isimli eserinde asıl facianın Sarıkamış Harekâtı'ndan sonra başladığını, salgın hastalıkların Erzurum'dan başlayarak Erzincan, Bingöl, Elazığ, Diyarbakır ve Harput'u etkisi altına aldığını belirtir:

" (...) Ordu'nun büyük bir kısmının erimesiyle neticelenen bu dramatik seferin ardından Hasankale, Pasinler ovasındaki köyler Erzurum, Erzurum ovasındaki köyler, hasta, zuafa (zayıflar) ve bitkin askerlerle dolmuş, hastaneler hastaları almamışlardır. Birçok hastanelerde hemen bütün hekimler ve idare memurları lekeli tifoya tutulmuşlardır. Sahra Sıhhiye Müfettiş-i Umumisi Süleyman Numan Paşa lekeli tifodan yatmaktadır. Hastalık ahali arasında da tam bir salgın halini almış olup, Erzurum'da günde 20-30 kişi lekeli tifodan ölmektedir. Şubat ayında vaziyet daha fenadır. Geri giden tebdil havalı ve kaçak erat hastalığı gerilere nakletmektedir. Erzincan'da şiddetli bir salgın meydana gelmiş ve hastaneler dolmuştur. Ulukışla'ya kadar menzil ana hattı ve Erzurum-Kiğı- Palu- Maden- Diyarbakır ve Erzincan- Harput- Diyarbakır yollarında ve civardaki köylerde hastalık yayılmıştır." (Özdemir, 2010: 189).

Özdemir aynı eserinde hastalıkların Anadolu'ya etkisini rakamsal verilerle şöyle açıklamıştır; " 6 Şubat 1915'te, Hasankale'de 2 bin 41, Erzurum ve civarında 8 bin 906, Bayburt'ta 1.050, Trabzon'da 1000, Bulanık'ta 457, Hınıs'ta 913, Malazgirt'te 412, Van'da 521 hasta ve yaralı vardır. 3. Ordu'da hasta ve yaralı mevcudu, Erzincan, Elazığ, Muş, Bitlis, Diyarbakır hastaneleri ile birlikte 20 bine ulaşmıştır" (Özdemir, 2010: 199).

Cephede yaşanan salgınlar kadar hasta sevkiyatındaki yetersizlikler, şartları daha da zorlaştırıyordu. Yaralanan askerlerin hastanelere taşınması, Erzurum ve köylerinin hastalarla dolması üzerine iç bölgelere hasta gönderilmesi meselesi problem olmuştu. Yollarda cepheden, Sivas'a, Kayseri'ye kadar yürümeye mecbur kalan hasta ve yaralılara sıkça

rastlanıyordu. Cepheden 700 km'lik yolu aşarak Ulukışla'ya, oradan da trenlerle İstanbul'a ulaşanlarda oluyordu. Sevk-i Mecruhin Komisyonları¹⁵ bu yolla gelen hastaları İstanbul'un çeşitli hastanelerine dağıtmıştı (Balcı, 1999: 79).

Albay Aziz Samih ise, hasta sevkiyatındaki sıkıntılardan dolayı Erzurum Korucuk köyünde cesetlerle dolu evlerden bahseder:

“ (...) Hasankale'den Erzurum'a giderken Korucuk'ta Hilmi Bey isminde bir zat gördüm. Kaza Kaymakamı iken kazası Rus istilasına uğradığından buradan gelip geçecek hasta, yaralı, zayıf askerleri barındırmak ve onlara bir fincan çay, bir sıcak çorba vermeğe memur edilmiş. Vesait olmadığı için hiçbir şey yapamadığını mazur göstermek istiyordu. Kapısının önünde on ceset yatıyor. Köy evlerinden birisinin kapısı açıldı. Odun tomrukları gibi üst üste yığılmış, istif edilmiş cesetler gösterdi. Soğuktan taş heykeller gibi duran bu vücutlar bozulmuyor kokmuyor. Bunları niçin gömdürmediğini sordum. Soğuktan dedi, kazma işlemez. Evvela odun bulup bir gün mütemediyen toprağı yumuşatmak, sonra kazdırmak icap eder” (Aziz Samih, 1934: 79).

Harekâta bir sıhhiye onbaşısı olarak katılan Ali Rıza Efendi hasta sevkiyatı hizmetlerindeki sıkıntıyı şöyle dile getirir:

“ (...) Erkenden çadırın kapısında yalvarma ağlama sedaları arasında dışarı çıktım. On bir nefer yaralı vaziyetteydi. Ah bu soğuk menhus soğuk elimizden bir şey gelmiyor. Doktor da çıktı, baktı baktı da başını yumruklamaya başladı. Ağlıyor, ne yapayım oğlum ben de sizin gibi, bu halleri düşünmeyip de bu işe teşebbüs edenler kahrolsun diyor. Zavallılara hiçbir muavenet(yardım) edilemiyor. Çünkü vesait sınırlı. Birer birer terk-i hayat ediyorlar. Bu manzaranın asabımda yaptığı tesirâtı tarif edemem.” (Ali Rıza Efendi, 2007: 131).

3. Ordu'da başlayan tifüs salgılarının Anadolu içlerine yayılmasında bir diğer etken de firar meselesiydi. Cephedeki firar eden askerlerin günden güne artması ve bu askerlerin tifüs hastalığına yakalanmış olanlarının farkında olmadan, hastalığın memleketlerine ve Anadolu sathına

¹⁵ 1. Dünya Savaşı'nda vapurlarla İstanbul'a getirilen yaralılar Sirkeci ve Haydarpaşa İskelelerine indiriliyordu.

Yaralıların nakil işlemlerinin daha düzenli yapılabilmesi için Sevk-i Mecruhin Komisyonu kurulmuştur (Erdemir, 2012: 102).

yayılmada etkili olmuşlardı. 3. Ordu Kurmay Başkanı Felix Guse, 25 Mayıs 1915'te şunları yazmıştı: “ *Acemi er talimgâhlarından yola çıkarılan ordunun ihtiyat birliklerinden pek azı geliyor. Hastalık, kısmen kötü beslenme, yolda firar, safları korkunç derecede seyrekleştiriyor.*” Erzurum'daki Almanya Konsolosluğu'nun 2 Haziran 1915 tarihli telgrafı, Türk askerlerinin yaklaşık üçte birinin hasta olduğunu ve diğer üçte birinin de yolda firar ettiğini bildiriyordu (Sanders, 2011: 77).

1906 senesinde piyade teğmen olarak Kara Harp Okulu'ndan mezun olup çeşitli görevlerde bulunduktan sonra kazandığı Kara Harp Akademisini bitirmeden Sarıkamış Harekâtı'na katılan Cebecizâde Mustafa Bey anılarında firar meselesine şöyle değinir; “...*Ordudaki erler arasında firar edenlerin sayısı oldukça artmış zira üç haftadır erler çok ağır şartlara göğüs germek zorunda kalmışlardır. Geceleri buz gibi çadırlarda yatıyorlar, gündüzleri akşama kadar kazma kürekle siper kazıp ara yollar açıyorlar. Ellerinde yetersiz sayıdaki portatif kazma kürekte başka araç ve gereç yoktur. Aşırı yorgunluk ve açlık-soğuk çekilmez duruma gelmişti...*” (Cömert, 2013: 18). Harp yıllarında Erzurum Merkez Hastanesi'nde görevli Dr. Nazım Şakir, ordudan firarın ardı arkasının kesilmediğinden bahseder: “... *Senelerden beri devam eden bu şekildeki asker kaçakları için Ordu ağır ceza vermekle beraber temaruzların(kendini hasta gibi gösteren) adedi azalmakla beraber arkası alınamadı ve Erzurum sukut edinceye kadar devam etti.*” (Şakir, 1968: 41).

Sarıkamış taarruzu bölge halkını da derinden etkilemiştir. Taarruz devam ederken Sarıkamış'ın köyleri, Rus ordusu içerisindeki Ermeniler ve Kazaklar tarafından katliama tabi tutulmuşlardır. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki birçok belge bu durumu özetlemektedir; Hoşu, Zivin, Zars, Menevüt, Azap, İslamsor, Sanamir, Ardos, Kızlarkala, Alakilise, Maslahat, Ardos, Altınbulak, Maslahat, Kızlarkara köyleri Ermeni çeteleri tarafından basılmış ve köylerden toplanan insanlar büyük binalara doldurularak kimi kurşun, kimi balta ile öldürüldüler. Ermeni çeteleri köylerde adeta taş taş üstünde bırakmadılar. Köylerdeki eşyaları ve hayvanları gasp ettiler (BOA. HR. SYS. HU, 136, 1919 VII 18). Ermeni Antranik¹⁶ ve elebaşları, köylerdeki halkın büyük bir kısmını katletmişlerdi. Ölümünden kurtulanlar ise, kışın en şiddetli zamanında evleri ateşe verildiği için açıkta kalmışlardı (BOA. HR. SYS. 2877/60). Dönemin Sarıkamış Jandarma Kumandanı Arşak

¹⁶ Antranik Ozanyan, Ermeni olaylarında Ermeni köylülerini silahlandıran ve Türk köylerine yapılan zulümlerde baş aktörlerden biri olan Ermeni çete reislerindendir. Antranik, 1. Balkan Savaşı'nda Bulgar Ordusu'nda ve 1. Dünya Savaşı'nda Rus Ordusunda yer alarak Osmanlı topraklarında katliamlar yapmıştır (Selvi, 2003: 18,22). Ayrıntılı bilgi için bkz. (Celepian, 2007: 1-289).

Habrabet¹⁷ de köyleri yağmalayanlar arasındaydı. Tuzluca, Akyar, Çalaklı, Katranlı, Bölükbaş, Iğdır, Çalaklı, Beyköyü, Karganaz, Alisofu, Karahamza, Aşağıkotanlı, Yukarıkotanlı, Yedikilise, Asbuva, Hozas, Başkale, Beyköyü, Kamışlı köylerinde katliamlar yaparak mallarını yağmaladılar (BOA. HR. SYS. 2878/30).

Ermeniler'den başka Rus ordusunda görev yapan Kazak askerleri de köylere baskınlar yapmışlardı. 83. Alay Komutanı Binbaşı Ziya (Yergök) anılarında, Alay'ı ile uzun yürüyüşler neticesinde Kızılkilise köyünde mola verdiğini fakat köyde kimsenin olmadığından bahsetmektedir. Birkaç köylüden aldığı bilgiye göre Kazak çetelerinin saldırılarından korkan köy halkının dağlara kaçtığını öğrenmiştir (Önal, 2005: 97).

Sarıkamış Harekâtı sonrasında Kafkas Cephesi'nde çarpışmak için bir subay kafilesi ile İstanbul'dan yola çıkan Yedek Subay Halil Bey (Ataman) anılarında Sarıkamış taarruzunun Anadolu'ya etkisini anlatmaktadır. 1915 Mart ayında Erzincan Refahiye'ye geldiklerinde salgın hastalıklar nedeniyle kaza kaymakamının kendilerini kazaya girmemeleri ve kaza halkından yiyecek içecek almamaları konusunda uyardığını yazmaktadır. 1915 Nisan'ında ise Erzurum'dan yola çıktıklarını ve Narman'a geldiklerinde kasabanın harap vaziyette olduğunu ve kasabanın girişinde 80-100 metre arasında ölüler tepesiyle karşılaştığını belirtmektedir:

“ (...) Öncelikle Narman perişan bir köy yıkıntısıydı. Nasıl anlatacağım bilemiyorum, anlatacaklarım insanın yüreğini parçalayan, inanılması güç şeyler. Ben ilk gördüğüm anda öyle sarsılmışım ki neredeyse ayakta duramayıp, yere düşecektim. Kasabanın girişinde kocaman ve insan cesetlerinden oluşan bir loda (küme, yığın), 80 belki 100 metre uzunluğunda bir ölüler tepesi görülüyor. Bu ceset lodası 2500 veya daha fazla babayiğit askerlerin cesetlerinin üst üste atılmasından meydana gelen, upuzun bir tepe. Yine aynı yerde 100'den fazla asker ellerinde kazma ve küreklerle elli metre uzunluğunda ve 15-20 metre genişliğinde derince ve daha önceden hazırlanmış çukurun başında bekliyorlar. Bu üst üste yığılı cesetleri, bu çukura doldurup üstünü toprakla kapatacaklarmış. Sordum niçin beklediklerini Alay imamı cenaze namazı

¹⁷ Bilindiği üzere Kars ve Sarıkamış 1878 Berlin Antlaşması'nda Ruslara bırakılmış ve bu bölge 40 yıl Rus işgalinde kalmıştı. Sarıkamış Harekâtı sırasında bu bölge Rusların elinde olduğu için Ruslar kendi komutanlarını atamışlardı. Körşe Arşak Habrabet de Rus egemenliğindeki Sarıkamış'ın Jandarma Komutanıydı. Bkz. (Demirel, 2006: 113).

kıldırmaq için gelecek, onu bekliyoruz' dediler.”
(Ataman, 1990: 46).

2. Cephede Yaşananlar

Sarıkamış taarruzunda cephede ilginç hadiseler yaşanmış, bu durum savaşa katılan komutanlar ve askerlerin anılarına yansımıştır. Harekâtın askeri ve siyasi yönünün yanında, cephede askerlerin çektiği sıkıntıların da bilinmesi gerektiği kanaatindeyiz. Elimizdeki hatıralardan yola çıkarak cephede yaşananları şöyle aktarabiliriz:

a) İki Türk Birliğinin Yanlışlıkla Çatışması

23 Aralık 1914' te Narman üzerinden Oltu'nun güneydoğusuna yapılan ileri harekâtta havanın sisli ve dumanlı olması nedeniyle 31. ve 32. Fırkalar yanlışlıkla birbirlerine ateş açmışlar ve 2000 askerinin şehit olmasına neden olmuşlardı. 31. Fırkaya mensup bir zabıt, bu vakayı şöyle anlatır:

“ (...) Bir 31. Fırkanın pişdarı (öncü kuvvet) olarak 92. Alay'la Rus Narman'ında gecelemiştik. 10 Kanun-u evvel sabahı Fırka Kumandanı Hasan Vasfi Bey erkenden, Oltu üzerine yürüyerek düşmanı şiddetle takip etmemiz için emir verdi. Yolumuz üzerinde Oltu yakınlarına kadar bulduğumuz Rus kuvvetlerini o kadar şiddetli bir şekilde sıkıştırdık ki, firara muvaffak olamayan bir Rus miralay ile 750 Rus neferi, 5 mitralyöz ve top iğtinam etmiştik (ganimet toplamıştık). Kemal-i şevk ile ilerliyorduk. Tam Oltu'ya açılan ova medhaline (girişine) geleceğimiz sırada, solumuzdan şiddetli bir topçu ateşine tutulduk. Zannedirim hava sisli ve dumanlı idi. Uzaklar şöyle böyle fark olunuyor idi. Kale boğazından ricat eden düşman kuvveti olduğuna ihtimal verdiğimiz bu kıtanın hatt-ı ricatini (geri dönüş hattını) kesmek üzere, derhal alayın bir kısmı ovaya yayıldı. Karşıdan gelen topçu, piyade makineli tüfek ateşlerinin şiddetine ehemmiyet vermeyerek ileriye atıldık. Lakin düşmanla aramızda mesafe azaldıkça, bizi bir şüphe aldı. Bu düşmanın cephesi Oltu'ya ve arkası Kale boğazına müteveccih (yönelmiş) idi. Tarafeyn yekdiğerine işaret verdi. O vakit, facia bütün açıklığıyla ortaya çıktı. İşaretler tekrar verildi. Her iki taraf ateş kesti; yanlışlık anlaşılmıştı. Bu defa, her iki tarafın avcıları, kollar yukarıda birbirine karşı koştu, kucaklaştılar, öpüştüler. Koca bir hat boyunca karşılaşan bu öz kardaşlar, çocuklar gibi ağlamaya başladılar. Bu, tarif edilemez dilhıraş (çok feci) bir manzara idi.” (Aksun, 2005:204).

b) Askerlerin Eğitimi ve Taarruz Sırasında Yaşananlar

Savaşa Rize ili Çayeli ilçesi, Beyazsu köyünden er olarak katılan İrfanoğlu İsmail Efendi, Rize'den Erzincan'a 22 günde yürüyerek geldiklerinden burada kısa bir eğitimden sonra Erzurum'a sevk edildiklerinden bahseder:

“ (...) Erzincan, eğitim merkeziydi. Birden bire Erzurum'a göndermediler bizi. Bizleri taburlara, bölüklere, mangalara ayırdılar. Elbiselerimizi değiştirip asker elbisesi giydirmediler. Birkaç gün sonra sadece birer kaput ve başlık verdiler. Kendi ayakkabılarımızla dolaşıyorduk. Çamaşırlarımızı da kendimiz yıkamak zorundaydık... Kasım ayının bugünlerinde bizleri Erzincan'dan Erzurum'a hareket ettirdiler. Yani Erzincan'da eğitimimiz güya tamamlanmıştı. Erzurum'a yaya gitti bütün asker. Kaç günde bu yol yürünür! Soğuk bir yanda; gıdasızlık bir yanda. Askeri malzemeler, cephanes, mekkâre denen(at-katır) taşıma kollarıyla taşınıyor. Asker mecburen yaya yürüyor. O devirde demiryolu henüz yapılmamıştı. Devletin sadece bir kaputu var üstümüzde, bir de başlık. Diğer giyimler ve ayakkabıları bizim sivilken giydiklerimiz. Yol üstündeki köylerden yiyecek alabiliyorduk. Fakat subaylar buna müsaade etmediler. Zira arada bir Ermeni köyü vardı ve onlar zararlı maddeyi askere satıyorlardı. (...) Ermeniler gıda maddelerine zehir katabilirler.” (İrfanoğlu, 2004: 21-22, 28, 37).

Erzincan eğitim merkezine sıcak bölgelerden de askerlerin geldiğine değinen İrfanoğlu'nun şu beyanları askerin lojistik durumunu göstermesi açısından önemlidir:

“ (...) Bazen bölük halinde bazen tabur halinde yürüyüşe çıkıyorduk(Erzincan'da). Herkesin kaputu yoktu. Sivil kıyafetini giyenler de vardı. Memleketin sıcak bölgelerinden gelenler, bilhassa Suriye tarafından gelenler yazlık ve beyaz elbiselerle, mahalli kıyafetlerle gelmişlerdi. Onların bir kısmına kaput bile verilmemişti. Yürüyüş halindeki bir birlik, uzaktan bakıldığında renk cümbüşü halinde görünüyordu. Beyaz, siyah, kimisi de değişik renkli elbise giyenlerin tabura vermiş olduğu görüntü gülünç oluyordu. Askerler, kendi aramızda konuşurken: “ Bizim tabur sanki kadın sürüsü, köylü kadınlar tarlaya, çarşıya giderken böyle renkli giyinirler, uşaklar! Biz karı taburu olduk galiba! Diyerek aramızda

bu tarz da renkli şakalar yapıyorduk. Resmi kıyafeti olmayanlar, eksik olanlara “Başı Bozuk” deniyordu.” (İrfanoğlu, 2004: 22).

29. Tümen Komutanı Albay Arif Baytın ise, ordunun vaziyetini şöyle anlatmaktadır:

“ (...) Gıdasızlıktan vücudun harareti kaybolmakta ve donma vakaları artmaktaydı. Hayatta kalanların yüz, el ve ayakları donarak hayaletler gibi, serseri dolaşmaktaydılar. Hayvanlar ise çam yapraklarını yemediklerinden karı eşeleyerek bulabildikleri ot saplarını, bazen de birbirlerinin semerlerini, kuyruk ve yelelerini kemirmekteydiler. Muharebe meydanının hiçbir yerinde akarsu da yoktur. Su ihtiyacı, karları ısıtarak ve çay yaparak gideriliyor veyahut ağzında kar eritiliyordu. Karavanlarda ısıtılarak eritilen kar suyunu ise hayvanlar bile içmiyordu. Orman içinde bulunduğumuz hale ateş yakılarak ısınma da kabil olamıyordu. Çünkü kalın gövdeli ağaçları devirecek balta veya testere olmadığından, portatif balta ve kürekle ufak çam fidanları kesiliyor veya kurumuş dallar toplanarak ateş yakılıyordu.” (Aksun, 2005:215).

İğdirli Ali Çavuş anılarında, iki alayla beraber Yemen’den Erzurum’a 4 ayda geldiklerini, askerinin hala Yemen yazlıklarından kurtulamadığını, yün içlik, çorap ve paltoya acil ihtiyaç olduğunu belirtmiştir:

“ (...) Bu yaz, iki alayımızla Yemen’den buraya nakil olduk. Yola koyulmamızdan dört ay sonra buraya ulaştık ki Arabistan’ın cehennemi sıcaklığı Köprüköy’deki ayaz yanında nimet-i ilahi imiş. Burada çadırın perdesi buza kesmiş oğlak kulağı gibi kırılmakta ve kopmakta. Bölük kumandanım, beni sıhhiyeye nakletmiş ise de tabip ve ilaç yokluğundan çaresiz kalıp takımına döndüm. Akşam yaklaşınca Köprüköy civar dağlarından tipi boşanır. Kumandanımız, gelecek Cuma Başkumandan Enver Paşa Hazretleri’nin teftiş ve hücum için geleceğini müjdeledi. O gelinceye kadar da yün içlik, çorap ve paltoların verileceğini ve Yemen yazlıklarını atacağımızı müjdeledi. Allah devlete ve millete zeval vermesin. Başkumandan Paşa Hazretleri’nin gelmesi ile Moskof’un kahrolacağından ve kâfirini karşımızdaki tepelerde geceleri seyrettiğimiz ocaklı ve mutfaklı karargâhlarını ele geçireceğimizden subaylarımız çok emin. Şafak söktüğünde 2059 rakımlı Kızkulağı Tepesi’nden Moskof obüs yağdırır ama şükür

olsun, zafer bizim olacak. Gece bastırıldığında, tepelerdeki Moskof ocaklarının ateşi gözlerimizdeki ayazı tandır közüne tebdil eyler. Başkumandan Paşa Hazretleri acele gelse ki ateşe kavuşsak.” (Taşyürek, 2007: 111).

9. Kolordu Kurmay Başkanı Yarbay Şerif İlden, kolordusunun Sarıkamış'a yürüyüşü sırasında kar ve buz kayalarıyla örtülü bütün dereleri, tepeleri aştıklarını nihayetinde dağa çıktıklarını, kendilerini çok geniş ve uçsuz bucaksız sanılan bir kar yaylası karşıladığını, burada tipiye yakalandıklarını ve askerinin dağıldığından bahseder:

“ (...) Konak yerlerinden karanlıkta hareket ettik. Birlikler sessizce kol başlarını birer ikişer izliyorlardı. Kol başlarında kılavuzlar vardı. Haritaya göre üç saat sonra biz doruk çizgisindeki boyun noktasını geçeceğiz sanıyorduk. İki katı uzaklıkta yol aldık, yine yokuştan kurtulamadık. Dağa çıktıkça çevrenin görüntüsü hem güzel hem de yabani bir biçim alıyordu. Her taraf derin ve yalçın derelerden oluşmuş gibi görünüyordu. Biz kar ve buz kayalarıyla örtülü olan bütün dereleri, tepeleri ve sonra birçok alçak dağları ayağımızın altında görüyorduk. Topçular bu dik ve derin karlı dağ yolundan nasıl çıkacaklar aklım ermiyordu Biz, zahmetle güçlük fakat disiplin ve düzenden ayrılmayarak çıkıyorduk. En nihayet dağa çıktık. Bizi çok geniş ve uçsuz bucaksız sanılan bir kar yaylası karşıladı. Pek yorulmuş ve takatsiz düşmüştük. Tam yayla üstünde keskin bir rüzgâr ve şiddetli bir tipi başladı. O andan itibaren göz gözü görmez oldu. Kimsenin kimseye yardım etmesi ve söz söylemesi, sesini işittirmesi imkânı kalmadı. Uzun, sonsuz denecek kadar uzamış olan yol kolu dağıldı. Herkes kendi canının derdine düştü. Asker enginlerde, dere içlerinde, orman bucaklarında, nerede bir kara nokta, dumanı çıkan bir ocak gördüyse oraya saldırdı ve kolordu dağılıp eridi. Hala gözümün önündedir: Yol kıyısında karların içine çömelmiş bir er, bir yığın karı kollarıyla kucaklamış, titreyerek feryat ederek dişleriyle kemiriyor, tırnaklarıyla kazıyordu. Kaldırıp yola götürmek istedim, er önceki hareketlerini hiç bozmadı ve beni hiç görmedi. Zavallı cinnet geçiriyordu. Böylece şu uğursuz buzullar içinde biz belki on bin kişiden çok insanı bir günde karların altında bıraktık ve geçtik.” (İlden, 2003: 238).

Askeri Tıbbiye 'den yüzbaşı rütbesiyle mezun olduktan sonra bir grup doktor arkadaşıyla birlikte Trabzon'a oradan da merkezi Erzurum'da olan 9. Kolordu emrine verilen Doktor Şehidullah Fikri yaşadıklarını şöyle anlatır:

“ (...) Kar tipisinin böylesini ömrümde ilk kez orada, Sarıkamış çukuruna inen ormanlık dağ eteklerinde gördüm. Tipi başlamasaydı sabah erkenden tabura katılmak üzere yola çıkacaktık. Yaralı gelişi kesildiğine göre aç susuz beklemenin anlamı yoktu. Zira yanımızdaki peksimetleri iki gün önce bitirmiştik. Su ihtiyacını ise, ömür boyu birlikte yaşayacağım bir ülser pahasına, herkes gibi ben de buzlu kar yiyerek karşılıyordum... Ormanlık araziye döndüğümde kimseyi bulamamıştım. Anlaşılan arkadaşlar sıhhiye erleri ile birlikte oradan ayrılmışlardı. Şimdiye kadar çoktan sargı merkezine varmış olmalıydılar. Ağaçların altında yorgun ve kararsız bir süre beklemiş; sonra kalkıp ağır ağır yollara düşmüştüm. Fazla enerji harcamazsam belki akşama doğru bizim hatlara ulaşabilirdim. Neden bilmiyorum, öğleyin işittiğim nal sesleri başımın içine yeniden dolmaya başlamışlardı. O anda, bastıran iki gücün arasında kaldığımı hissetmişim. Gözlerimi kapatıp, başımdaki sesleri dinlemek için ölesiye duyduğum isteğe, beynim gönderdiği telaşlı uyarılarla karşı koyuyordu. Sonra her şey susmuştu. Çevreye egemen olan mutlak sessizlik doğadaki tüm seslerle birlikte, göz kapaklarının direncini de alıp götürmüştü... ve uyku bir yorgan gibi örtülmüştü üzerime... Beni sargı merkezinin yakınında bulduklarında yarı donmuş bir haldeymişim...” (Serhadoğlu, 2005: 110-112).

9. Kolordu'ya bağlı 83. Alay Komutanı Binbaşı Ziya (Yergök), uzun yürüyüşler neticesinde Kızılkilise köyüne ulaştıklarını, burada mola vererek askerlerin köy evlerine ve ahırlara yerleştiğinden bahsetmektedir:

“ (...) Güneş batarken adi yürüyüşle yola koyulduk. Alay'ın önüne düştüm 2 saat yol aldıktan sonra Kızılkilise'ye geldik. Burası Terpenk kadar büyük değildi. Terpenk hep Türk olduğu halde burada insandan eser görmedik. Fakat mal, davar vardı. Asker evlere, ahırlara yerleşti. Karakol çıkarılmasını istemeyerek emrettim. Çünkü asker çok yorgundu. Adım atacak takati kalmayan askerin ileri karakolda görev yapacağına aklım kesmez. Bir ahırda ateş yakmış

ısıırken yavaş yavaş köylüler gelmeye başladılar. Buranın bir Kürt köyü olduğunu o zaman anladık. Bunlarla görüştüğümüzde biz gelmeden önce Kazakların buraya geldiklerini, onun için köylülerin dağlara kaçtıklarını anlattılar. Geceyi burada geçirdik.” (Önal, 2005: 96-97).

Sarıkamış taarruzunda emir-komuta zinciri içerisinde, yürüyüş kolları halinde hareket eden askeri birliklerin zaman zaman birbiriyle olan irtibatı kesiliyordu. 24 Aralık 1914'te İğnavut üzerinden yürüyüşe geçen 83. Alay, kar deryası içerisinde koskoca bir taburunu kaybetmişti. Alay komutanı Binbaşı Ziya (Yergök), “*Gece karanlığına ortalık pamuk gibi beyaz karla kaplı oluğu halde, yine de koca taburu kaybettik*” demektedir. Bu durumu şöyle nakleder:

“ (...) Alay'ı gece düzeniyle hareket ettirdim. Önceki bölüklere süngü taktırdım. Yanaşık avcı kolunda, çetelerden birinin kılavuzluğuyla yollandık. Süngülü takımdan 100 metre sonra kol başında diğer bir çete ile ben yürüdüm. Bir çete de sol kolda bulunuyordu. Uçların arkasından kol başına kadar beşer irtibat eri bulundurdum. Sol kol ile sağ kol arasında da irtibat erleri vardı. Sigara içilmemesini ve ateş gösterilmemesini sağladım. Böylece bir saat kadar yürüdüktan sonra sol kol başının bizim hizamıza olup olmadığını anlamak üzere emir atlısı gönderdim. Aradan 15 dakika geçtikten sonra atlı geri geldi ve sol kolu bulamadığını söyledi. Hemen kolu durdurttum, her taraftan sol kolu arattım. Gönderdiklerim yana doğru 500-1000 metre açıldıkları halde kimseye rastlamadıklarını bildirdiler. Bir altıyı soldan ileriye birini de soldan geriye gönderdim. Onar dakika aynı yönde yürüdüktan sonra dönmelerini tembih ettim. Herkes mutlak bir sessizlik içinde yeri dinledi. Ne ses var, ne kimsenin görüldüğü var. Böylece yarım saat kadar bir telaş devresi geçirdikten sonra sol kol arkadan geldi. Bağlantıları daha da artırarak yeniden yürüdük. Gece karanlığına ortalık pamuk gibi beyaz karla kaplı olduğu halde, yine de koca taburu kaybettik” (Önal, 2005: 90).

Binbaşı Ziya Yergök, uzun yürüyüşler sırasında, yol boyunca tüfekleri bacakları arasında yere çömelmiş donmuş kalmış yüzlerce askere rastladığından, yük taşıyan hayvanların da yol boyunca devrilmiş vaziyette kaldıklarından bahsetmektedir:

“ (...) Fırka yürüyüşü çok üzüntü vericiydi. Asker tek kolda, bir metreden fazla karlar içinde düşe kalka ilerliyordu. Hava eksi 15-20 derece, askerin sırt çantalarının ağırlığı 30-35 kg. dı. Ağır yükün altında zahmet çeken askerler ter içinde kalıyorlar, dinlenmek için yol kenarlarına oturuyorlardı. Asıl felaket bu zamanda başlıyordu. Aklı başından gitmiş, canından bezmiş, bitkin bu insanlar, tüfekleri bacaklarının arasında yere çömeliyor, öylece donup kalıyor, mübalağa olmasın ama bu görüntüleriyle korkuluk taşlarını andırıyorlardı. Yol boyunca bu şekilde donmuş yüzlerce ere rastladık. Tabur ve bölük komutanlarının dikkatlerini çekerek, bölük arkasından giderlerken her zamankinden daha dikkatli ve azimli olmalarını tembih ettim. Bu yürüyüş sırasında yük ve binek hayvanları da devriliyor, hayvanlar yükleriyle karlara gömülüyor, bunları kaldırıp yüklerini yeniden yüklemek çok zor oluyordu. Bu işleri eldivensiz yapmak mümkün değildi. Eldiveni olmayan, ayakkabıları sağlam olmayan, çorapları yırtık olan askerde hayır kalmıyordu. Yürüyüş kolunun sonuna katıldığımız için cephaneye taşıyan yük hayvanlarının ve onları idare edenlerin (mekkâreci) çektikleri dayanılmaz zahmeti gözlerimle gördüm.” (Önal, 2005: 100).

10. Kolordu efradından Dr. Mehmet Derviş Kuntman savaşın sonlarına doğru (8 Ocak 1915) Çıtak köyünde bütün subay ve askerlerin “*saray gibi bir ahırda*” sabahladıklarını anlatmaktadır. Dr. Kuntman’ın bu ironik anlatımı aslında kalacak başka bir yer olmadığından, çaresizlikten köylerdeki ahırlarda kalındığını göstermekteydi:

“ (...) Bardız’dan hareketle Aşağıhamas’a geldik. Burası sakin bir köydü. (...) Akşama doğru Çıtak’a geldik. Soğuk o kadar şiddetli idi ki -30’dan yukarı değildi. Burası çıplak bir yayla olup Allahuekber yüksekliğinde vardı. Köyde barınacak bir yer yoktu. Dışarıda açıkta kalmamız da mümkün değildi. Bütün subay ve askerler bir ahıra ve hayvanların yanına yerleşerek canımızı kurtardık. Eğer burayı bulmasaydık, hepimiz yok olurduk. Şimdi burada emniyetle yatmamız için bir tertibat almamız gerekiyordu. Bir baskına uğradığımız takdirde, hiçbirimiz kurtulamazdık. Bunun için Yüzbaşı Ali Rıza Bey’in altı yedi askerle dışarıda kalmasına karar verildi. Yüzbaşı kendisine konik bir çadır kurdurdu. Askerleri gerekli yerlere yerleştirdi. Sabahleyin kalktığımız zaman öyle feci bir manzara ile

karşılaştık ki Yüzbaşı çadırda yalnız kalmış ve donmamak için sabaha kadar ateş yakmaya mecbur olmuş, askerler de açıkta durmanın imkânsız olduğunu anladıklarından ve eğitim icabı çadıra giremediklerinden, başlarını çadırın eteklerine sokup uzaktan gözleriyle olsun ısınmak istemişlerse de maalesef hepsi de o durumda kaskatı olmuşlardı. Bu çok yürekler acısı bir hal idi. Biz ahırın pis kokulu sıcaklığında, bitlerin ısırmasından uyuyamadığımız bir sırada o zavallı nöbetçiler de ebedi uykuya dalmışlardı. Oysa ortada ne harp kalmıştı, ne düşman. Asıl düşman doğaydı. -30 derecelik soğuktu. Buna tedbir lazımdı. Çok şükür o da bulunmuştu. Burada, saray gibi bir ahırda kalıyorduk.” (Özata, 2009: 93-94).

Alptekin Müderrisoğlu, “Sarıkamış Dramı” isimli eserinde cepheye yaşananları detaylı bir şekilde ele almaktadır.²⁹ Tümen efradının yaşadıkları bütün zorlukları gözler önüne sermektedir. Erimiş karda ıslanan çarıklar, havanın soğumasıyla birlikte birden dona çekmiş ve savaşçıların ayaklarında buzdan birer mengeneye dönüşmüştü:

“ (...) 29. Tümen ağır aksak yürüyüşünü sürdürüyordu. Zaman ilerleyip kısa kış gününün akşamı yaklaşınca güneş görünürlerden uzaklaşmış yerini ayaza bırakmıştı. Erimiş karda sırsıklam olan çarıklar birden dona çekmiş savaşçıların ayaklarında kaskatı kesilmiş ve buzdan mengenelere dönüşmüştü. Sıfırın altına inen ısı daha aşağılara hızla inmeye başlayınca yürüyüş kolundaki sesler şakalaşmaklar kesilmiş ayaklar altında ezilen karların hışırtılarından başka ses duyulmaz olmuştu. Isınacak bir ateş başı bir iki kaşık sıcak yemek bulmaktan nasıl umutlarını kesmişlerse konuşma isteklerini de öylece yitirmişlerdi savaşçıları. Buzlaşan çarıkların parmak uçlarında başlattığı karıncalanmaların dona çevirmemesi için kimi savaşçı yürüyüş biçimini değiştirmişti. Ayak parmaklarını oynatabilmek ve canlılıklarını korumak amacıyla zıplar gibi adım atıyorlar. Ayaklarını hızla yere vuruyorlardı. Ama yine de yorgunluktan adım atamaz duruma gelerek hareketlerinin yavaşlamasına engel olamayanlar ayaklarındaki donmayı önleyemeyenler oluyordu. Parmaklar da başlayan donma hızla ayak bileklerine ulaşıyordu. Bilekler bükülmez olunca birkaç küt adımdan sonra yere yıkılmak kaçınılmaz oluyordu. Isı sıfırın altından daha aşağılara doğru yuvarlandıkça yere yığılanların sayısı da artıyordu. Yürüyüşlerini

sürdürenler yıkılıp kalanların kısa sürede donarak öleceklerini düşünüyorlar, korkuya kapılarak can havli ile zıplamalarını artırıyorlardı.” (Müderrişoğlu, 2006: 281-282).

c) Erzurum’da Cepheye Un Taşıyan Mektepli Çocuklar

Savaş sırasında 11. Kolordu Komutanı Galip Paşa, Erzurum Valisi Tahsin Bey’e cepheye acil erzak yetiştirilmesi hususunda telgraflar yollar. Vali Bey, Erzurum halkından 150 bin kilo un toplatmıştı. Esas mesele bu erzakın cepheye nasıl taşınacağıyla ilgiliydi. Seferberlik nedeniyle halkın elindeki at arabası, kağnı, öküz, at ve eşek gibi taşıtların çoğuna orduca el konulmuştu. Askerlik çağındaki erkekler cepheye olduğundan taşıma işi askerlik çağının altındaki mektep çocuklarına kalmıştı. Albay Aziz Samih bu hadiseyi anılarında şöyle nakleder:

“ (...) On birinci kolordu erzak kalmadığından çabuk yetiştirilmesi için feryat ediyor, menzil vasıtaları kâfi değil. Vali bey bir defalık yüz elli bin kilo erzakı ahali sırtında taşımağı üzerine aldı. Erzurum ahali denemiş vatan sevgileri ile bu yükü taşımağı seve seve kabul ettiler. Otuz kiloluk torbalar yaptırıldı. Mektep çocuklarının¹⁸ sırtlarında un torbaları ile hükümet konağı önünde hareket etmelerindeki fedakârlık ve hamiyet numunesi herkesi ağlattı. Erzurum ahali unları Nebi Han’a kadar ve Hasankale ahali de Nebi Han’ından Hasankale’ye götürecekti. Erzurum ahali vazifesini tamamen yaptı. Fakat Hasankale’de hali az idi. Günde ancak 700 kişi yollayabiliyorlardı. Nebi Han’da biriken unların ahali ve menzil vasıtaları ile taşınması epeyce sürdü.” (Aziz Samih, 1934: 11; Müderrişoğlu, 2006: 276).

d) “Hızlı Yaşlanma” Nedeniyle Meydana Gelen Ölümlemler

Alptekin Müderrişoğlu, Sarıkamış Dramı isimli eserinde ilginç bir tıbbi olaydan bahseder; hızlı yaşlanma:

“ (...) Son günlerde eceliyle ölenlerin çoğaldığı dikkati çekiyordu. Donmadan, yaralanmadan, herhangi bir hastalık belirtisi görülmeden gencecik savaşçılar ölüveriyorlardı. Nedenini anlayan, bilen yoktu. Savaşlarda pek alışılmadık ölüm türü olmasına rağmen, kişisel dosyalarına “eceliyle öldü”, diye yazılıyordu.

¹⁸ Alptekin Müderrişoğlu, unları taşıyan bu mektepli çocukların sayılarının 1000’e yakın lise öğrencisi olduğunu yazmaktadır. Bkz. (Müderrişoğlu, 2006: 277).

“Eceliyle öldü”, yazılarak dosyaları kapatılan genç savaşçılar, gerçekte “hızlı yaşlanma” denilen bir tıp olayı sonucu ölmüşlerdi. Bu insanlar, üç haftadır hızlı yaşlanmaya yol açan ağır koşullar altında yaşamlarını sürdürmüşlerdi. İlk günlerde sürekli yürümüşler, kısa molalar dışında dört beş günde ancak bir iki saat uyuma olanağı bulabilmişlerdi. Bu aşırı yorgunluğa bir de açlık eklenmişti. Üstelik bu yorucu yürüyüşler dondurucu bir havada, sıfırın altında 25-30 derecede yapılmıştı. (...) Kısacası, aşırı yorgunluk, günler süren uykusuzluk, açlık, dondurucu soğuk ve sinir gerginliği nedenleriyle oluşan “hızlı yaşlanma” ölümlere yol açmıştı.” (Müderrişoğlu, 2006: 421-422).

Müderrişoğlu, Sarıkamış'ta genç savaşçıların başına gelen bu ölüm şeklini, II. Dünya Savaşı yıllarında Alman genç subay ve erlerinin de başına geldiğinden bahsetmektedir. Stalingrad kuşatmasının sonlarına doğru Alman genç subay ve erlerinin bazılarının durup dururken öldüklerine şahit olunmuş, bu tür ölümlerin artması üzerine bir tıp profesörü Stalingrad'a gönderilmiştir. Profesörün cesetler üzerinde yaptığı otopsiler sonucu hazırlanan raporda şunlar yazılıydı; “*Kalbin sağ kulakçığının aşırı büyümesi ve aniden kalbi durduruşu, yaşlı insanlarda görülen bir ölüm şeklidir. Aşırı yorgunluk, açlık ve dondurucu soğukun bir araya gelmesiyle oluşan zor yaşam ortamı, genç askerlerin kalplerinin sağ kulakçıklarının çok kısa sürede büyümesine yol açmıştır. Özetle, genç askerler “ Hızlı Yaşlanma” nedeniyle ölmüşlerdi.*” (Müderrişoğlu, 2006: 423).

Sonuç

22 Aralık 1914 ile 5 Ocak 1915 tarihleri arasında gerçekleştirilen Sarıkamış Harekâtı esnasında cephede yaşananlar ve Anadolu'ya etkilerini savaşa katılmış kumandanların, doktorların ve erlerin anılarından yararlanarak aktarmaya çalıştık. Yer yer arşiv belgelerinden de yararlandığımız bu çalışmada cephede ilginç vakaların yaşandığı tespit edilmiştir. Savaş yıllarında kendini gösteren tifüs salgını yeterli sağlık organizasyonunun olmaması nedeniyle, neredeyse bütün Anadolu'yu etkisi altına almıştır.

Harekâtı gerçekleştiren 3. Ordu'ya gerekli lojistik desteğin sağlanamaması cephede askerleri çaresiz bırakmıştır. Lojistik desteğin savaş alanına ulaştırılmamasında iki önemli etken karşımıza çıkmaktadır. Birincisi, Karadeniz üzerinden gemilerle Trabzon limanına oradan da karayoluyla cepheye ulaştırılacak yardımlar sekteye uğramıştır. Bunun

nedeni Rusların Karadeniz’i ablukaya almaları ve yardım getiren gemileri batırmalarıdır. Nitekim Kasım 1914’te cepheye yardım malzemeleri götüren Mithat Paşa, Bezm-i Âlem ve Bahr-i Ahmer isimli Osmanlı gemileri Ruslar tarafından Karadeniz’de batırılmıştı. İkincisi, Anadolu’dan demiryolu ve karayolu ile yapılacak sevkiyatta Anadolu’daki yol ağı ve coğrafi şartların buna engel olmasıdır. Askerler ve yardım malzemeleri Ulukışla’ya kadar trenle gelecek oradan, neredeyse 1000 km. uzaklıktaki cepheye yaya olarak ulaştırılacaktı. Böyle bir yardımın cepheye ulaşması ise, 2 ayı bulmaktadır.

Sarıkamış Harekâtını gerçekleştiren 3. Ordu, üç kolordudan ibaretti. 9. Kolordu’ya Tuğgeneral İhsan Paşa, 10. Kolordu’ya Albay Hafız Hakkı, 11. Kolordu’ya Tuğgeneral Galip Paşa ve üç kolordunun da bağlı olduğu 3. Ordu’ya ise Tümgeneral Enver Paşa komuta etmekteydi. Bu dönemde birçok Alman subayı da 3. Ordu’nun komuta kademesinde yer almıştır. 3. Ordu Kurmay Başkanı General Bronzart Paşa, 3. Ordu Kurmay Başkan Yardımcısı Yarbay Felix Guze, 3. Ordu Harekât Şube Müdürü Yarbay Feldman, 3. Ordu Menzil Müfettişi Poselt Paşa en tanınmış Alman subaylarıdır (Balcı, 1999: 120-121).

Enver Paşa’nın komuta ettiği Erzurum merkezli 3. Ordu, Aralık 1914 tarihinde yaklaşık 150.000 personele sahipti. Ancak bu askerlerin önemli bir kısmı Erzurum Kalesini korumakla görevlendirilmişti. Raporlara göre 3. Ordu taarruz harekâtı için 75.660 tüfek, 73 makineli tüfek ve 218 topa sahipti (Erickson, 2011: 83). Alptekin Müderrisoğlu’na göre 3. Ordu’nun asker mevcudu aşağıdaki gibidir:

Tablo 1 Sarıkamış Harekâtı’nı gerçekleştiren 3. Ordu’nun Mevcudu

Birlikler	22 Aralık 1914 Tarihi İtibariyle Mevcut Sayılar
9. Kolordu	36.784
10. Kolordu	48.943
11. Kolordu	27.019
2. Süvari Tümeni	5.428
Toplam	118.174

Kaynak: Taşyürek, 2007: 263.

Sarıkamış Harekâtı’nda Türk Ordusu’nun kayıpları yıllardan beri tartışılabilen konulardan biri olmuştur. Bu konuda farklı görüşler bulunmaktadır. Commandant Larcher’in 1926’da kaleme aldığı ve Türk kayıpları konusunda en çok kullanılan Batı kaynağı olan “Büyük Harpte Türk Harbi” eserine göre kayıplar, 90.000 ölü ve 40.000 ila 50.000 esirden

ibaretti. Buna karşılık 3. Ordu Kurmay Başkanı Yarbay Felix Guze tarafından toplanan muharebe sonuç raporlarına göre Türk kayıpları 30.000 ölü ile 7.000 esirdi. Türk resmi kayıtlarına göre ise 23.000 ölü, 10.000 hastanede ölen, 7.000 esir ve 10.000 yaralıdan oluşan toplamda 50.000 kayıptan söz edilmektedir (Erickson, 2011: 87, 309). Genelkurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak, 22 Ocak 1935 günü Harp Akademisi'nde verdiği konferansta Türk kayıplarının 60.000 olduğunu ifade etmiştir. Alptekin Müderrisoğlu'nun "Sarıkamış Dramı" isimli eserine göre 3. Ordu'nun kaybı 109. 274 kişidir (Taşyürek, 2007: 262-263).

3. Ordu tabiplerinden Albay Tevfik Sağlam 1940 yılında yayınlanan eserinde, Fevzi Çakmak Paşa'nın verdiği 60.000 rakamını doğrulamakla birlikte, savaş sırasında bütün Anadolu'yu etkileyen tifüs salgınları nedeniyle kayıpların çok daha fazla olabileceğini ifade etmiştir (Sağlam, 1940: 6). ATASE arşivine dayanılarak yapılan araştırmalara göre ise Osmanlı kayıpları 60.000 şehit ve 7.000 esirden ibarettir (Göktepe, 2008: 46). Doktora tez çalışmasını Sarıkamış Harekâtı üzerine yapan Ramazan Balcı ise, ne 90.000 askerin donarak öldüğü ne de 60 binlere varan askeri kayıplarla ilgili bilgilerin gerçeği yansıtmadığını ifade etmektedir. Balcı'ya göre Türk kayıpları 50.000'in altındadır (Balcı, 2008: 68-69). Rakamlardan da anlaşılacağı üzere Türk Ordusu'nun kesin kayıpları hakkında bir şeyler söylemek mümkün değildir. Ancak yukarıdaki farklı kaynakların verdiği bilgilerden hareketle, kayıpların 30.000'in üzerinde olduğunu kabul etmemiz gerekmektedir.

Sarıkamış Harekâtı, Türk tarihi açısından hüsrarla biten ve izleri kolay kolay silinmeyen bir savaştır. Yıllarca savaşın askeri taktik ve siyasi yönleri tartışılmıştır. Enver Paşa ve Hafız Hakkı Paşa'nın ihtirasları nedeniyle koca bir ordu mahvolmuştur diyenler olduğu gibi Kasım ayındaki Köprüköy ve Azap Muharebeleri'nde Ruslara karşı başarılı mücadeleler vermesine rağmen Erzurum'a orduyu geri çeken Hasan İzzet Paşa esas sorumludur görüşünü savunanlar da olmuştur. Her ne olursa olsun, yukarıda anlatmaya çalıştığımız Türk askerinin cepheye yaşadıkları ve vatan uğruna gösterdikleri kahramanlıkların daha önemli olduğu, toplumlar nezdinde bilinmesi gerektiği düşüncesindeyiz.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Hariciye Siyasi, 2412/11.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Hariciye Siyasi, 2877/60.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Hariciye Siyasi, 2878/30.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Hariciye Siyasi, 136, 1919 VII 18.

Hatırat ve Araştırma Eserler

Ali Rıza Efendi (2007). *Harb-i Umumide Hatırat-ı Askeriyem*. Önsöz Yay. İstanbul.

Armaoğlu, Fahir (1997). *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi*. Türk Tarih Kurumu Basımevi. Ankara.

Ataman, Halil (1990). *Esaret Yılları (Bir Yedek Subayın I. Dünya Savaşı Şark Cephesi Hatıraları)*. (Haz: H. Ferhat Ecer). Kardeşler Matbaası, İstanbul.

Aziz Samih (1934). *Büyük Harpte Kafkas Cephesi Hatıraları*. Büyük Erkân-ı Harbiye Matbaası. Ankara.

Balcı, Ramazan (1999). *Sarıkamış Harekâtı*. Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, İstanbul.

Balcı, Ramazan (2008). “Sarıkamış Taarruzunda Felaketin Sebepleri”. *Sarıkamış Şehitleri Özel*, T.C. Kars Valiliği Kültür ve Turizm İl Müdürlüğü, Aralık 2008, “Türkiye Sarıkamış Şehitlerine Yürüyor” Anma Programı Özel Sayısı (Editör: Hümmet KANAL), Kars.

Balkan, Recep (1939).“Azap Muharebelerinde Türk ve Rus Süvarilerinin Oparetif Hareketleri” *Askeri Mecmua* Mart, ss.91-93.

Baytın, Arif (2007). *İlk Dünya Harbi'nde Kafkas Cephesi Sessiz Ölüm Sarıkamış Günlüğü*. (Haz: İsmail Dervişoğlu). İstanbul.

Bir Doktorun Harp ve Memleket Anıları (2009). (Derleyen: Metin Özata), Genelkurmay yay. Ankara.

Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3'ncü Ordu Harekâtı I. (1993). Genel Kurmay yay. Ankara.

Celepyan, Antranik (2004). Antranik Paşa. Peri Yayınları. İstanbul.

Cömert, Hüseyin (2013). *Kayserili Mustafa Remzi Bey'in Hatıraları*. Mazaka Yay. Ankara.

Çakmak, Fevzi (2011). *Büyük Harp'te Şark Cephesi Harekâtı*. Türkiye İş Bankası Yay. İstanbul.

Çolak, Mustafa (2008). *Enver Paşa Osmanlı - Alman İttifakı*. Yeditepe Yayınları. İstanbul.

Demirel, Muammer (2006). “Sarıkamış'ta Ermeni Olayları”. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*. Sayı: 31. Erzurum.

Erickson, Edward J. (2011). *Size Ölmeyi Emrediyorum! Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu*. (Çev: Tanju Akad). Kitap Yayınevi. İstanbul.

- Erdemir, Lokman (2012). “Çanakkale Muharebe Meydanlarından İstanbul Hastanelerine: Sağlık Hizmetleri”. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 15, Isparta.
- Goltz Paşa'nın Hatırası ve Hal Tercümesi (1953). K.K.K Askeri Basımevi. İstanbul.
- Göktepe, Cihat (2008). “Sarıkamış Harekâtı ve Şehitlerle İlgili Değerlendirmeler” *Sarıkamış Şehitleri Özel*, T.C. Kars Valiliği Kültür ve Turizm İl Müdürlüğü, Aralık 2008, “Türkiye Sarıkamış Şehitlerine Yürüyor” Anma Programı Özel Sayısı (Editör: Hümmet KANAL), Kars.
- Guze, Felix (1931). “Büyük Harpte Kafkas Cephesindeki Muharebeler”. (Çev: K. Hakkı).*Askeri Mecmua* Ocak.
- Güngör, Selahattin (1937). *Kumandanların Harp Hatıraları*. Kanaat Yay. İstanbul.
- İlden, Şerif (2003). *Sarıkamış*. İş Bankası Yay. İstanbul.
- İlden, Köprülü Şerif (2003). *Sarıkamış Kuşatma Manevrası ve Meydan Savaşı*.(Haz: Sami Önal). İstanbul.
- İrfanoğlu, Ahmet Rıza (2004). *Allahuekber Dağları'ndan Sibiry'a İrfanoğlu İsmail Efendi'nin Esaret Yılları Hatıraları*. Pak Ajans. İstanbul.
- Karatepe, Mustafa (1999). *I. Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'nde Tifüsle Mücadele*. Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi / Sağlık Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Karal, Enver Ziya (1999). *Osmanlı Tarihi*. C. IX. Türk Tarih Kurumu Basımevi. Ankara.
- Karadağ, Adil (2005). “Otoklav ile Sterilizasyon”. *4. Ulusal Sterilizasyon Dezenfeksiyon Kongresi*, Samsun.
- Kaymakam Şerif Bey (1998). *Sarıkamış İhata Manevrası*. (Haz. Murat Çulcu). Arba Yay. İstanbul.
- Kılıç, Selami (2002).“Osmanlı Üçüncü Ordusu Kurmay Başkanı Felix Guse'nin '1915 Ermeni Ayaklanması ve Sonuçları’”. *Ermeni Araştırmaları*, Sayı: 4. Ankara.
- Liman von Sanders (2011). *Türkiye'de Beş Yıl*. Türkiye İş Bankası Yay. İstanbul.
- Müderrişoğlu, Alptekin (2006). *Sarıkamış Dramı*. Kastaş Yay. İstanbul.
- Öğün, Tuncay (1999). *Kafkas Cephesinin I. Dünya Savaşındaki Lojistik Desteği*. Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara.
- Özbay, Kemal (1976). *Türk Asker Hekimliği Tarihi, Asker Hastaneleri*. C. I. Yörük Yay. İstanbul.
- Özdemir, Hikmet (2010). *Salgın Hastalıklardan Ölümler 1914-1918*. Türk Tarih Kurumu Basımevi. Ankara.

- Özdemir, Yavuz (2003). *Bir Savaşın Bilinmeyen Öyküsü Sarıkamış Harekâtı*. Erzurum Kalkınma Vakfı Yay. Erzurum.
- Sağlam, Tevfik (1940). *Cihan Harbinde III. Orduda Sıhhi Hizmete ait Küçük Bir Hülasa*. Askeri Tıbbiye Matbaası. İstanbul.
- Selvi, Haluk (2003). Birinci Dünya Savaşı'ndan Lozan'a Ermeni Sorunu. Sakarya Üniversitesi Yay. Sakarya.
- Serhadoğlu, M. Rıza (2005). *Savaşçı Doktorun İzinde Kırım, Sarıkamış, Esaret Yılları ve Kurtuluş Savaşı*. Remzi Yay. İstanbul.
- Sami, Şemsettin (1317). *Kâmûs-ı Türkî*. İkdâm Matbaası. İstanbul.
- Sunata, İ. Hakkı (2003). *Gelibolu'dan Kafkaslara Birinci Dünya Savaşı Anıları*. İstanbul.
- Şakir, Nazım (1968). “ Birinci Cihan Harbinde Erzurum ve Sağlık Organizasyonu Anıları”. *Çeşitli Yönleriyle Erzurum ve Çevresi*. (Haz. Nusret Karasu, Nihat Özyardımcı). Erzurum.
- Taşyürek, Muzaffer (2007). *Bir Hüznün Tarihi Sarıkamış*. Yitik Hazine Yay. İstanbul.
- Tonguç, Faik (1999). *1. Dünya Savaşı'nda Bir Yedek Subay'ın Anıları*. Türkiye İş Bankası Yay. İstanbul.
- Tuğgeneral Ziya Yergök'ün Anıları Sarıkamış'tan Esarete (1915-1920)*(2005). (Haz: Sami Önal). Remzi Yay. İstanbul.